

Құлшыбий Образы Хәм Тарийхий Ҳақыйқатлық

Шамуратов Марат¹

Аннотация: К.Каримовтың «Ағабий» романында миллий тарийхымыздын өшпес из қалдырған қарақалпақлар тарийхының ең қыйын дәўирлериниң биринде сиясий майданда хәрекет еткен Құлшы бий сүүретленген. Ол Бухара қарақалпақларының бир бөлегин ата журт – Шымбай этирапына көширип әкелиўге басшылық қылған.

Құлшы бий өз дәўиринде өзиниң сиясий көзқарасы менен, ақыллы, устағанлы бий сыпатында заманластарының хұрметине ийе болған болса, дәўирлер өтип те, тек өзи атақлы бий болып қалмастан Ережеп Ағабийдиң әкеси сыпатында да қарақалпақ халқының тарийхынан ылайықлы орын алған.

Халқымыздың Бухара қарамағында болған өмири өзиниң еслеўлери арқалы сүүретленеди. Құлшы бийдиң ойлары арқалы қыпшақлардың, улыўма қарақалпақлардың тарийхына экскурс жасалады. Бул қатарлар арқалы жазыўшы қарақалпақлардың XVI-XVIII әсирлердеги жасаған географиялық орны, олардың басқа халықлар менен болған қарым-қатнасықлары, болып өткен урыс ўақыялары ҳаққында тарийхий ҳақыйқатлықты ашып береди.

Автордың романда мақсет еткен тийкарғы концепциясы – XIX әсирде қарақалпақлардың өз алдына ханлық дүзиў, усы арқалы миллетти миллет сыпатында сақлап қалыў идеясын әйне, Құлшы бий образы арқалы берген.

Таяныш сөзлер: қарақалпақ халқының тарийхы, Құлшы бий образы, географиялық орны, көшип қонысласыў, тарийхий шахс, қарым-қатнасықлары, урыс ўақыялары, ханлық дүзиў, миллет, сақлап қалыў идеясы.

К.Каримовтың «Ағабий» романында миллий тарийхымыздың бурылыслы пайытлары, усы буркасынлы дәўирде өзинше туўры жол излеп атырған қахарманлар тәғдириниң ашып берилиўи мәселесин үйрениў әдебияттаныў илими көзқарасынан үлкен әҳмийетке ийе. Өйткени, Бухара қарақалпақлары бизиң миллетимиздиң ажыралмас бир бөлеги. Олардың тәғдири пүткил қарақалпақ халқының тәғдири. Халқымыз тарийхында өшпес из қалдырған Ормамбет бий, Маман бий, Айдос бий, Ерназар Алакөзлер сыяқлы усы романда сүүретленетуғын Құлшы бий, Ережеп Ағабийлер де усындай хызмет атқарды. Әсиресе, Құлшы бий қарақалпақлар тарийхының ең қыйын дәўирлериниң биринде сиясий майданда хәрекет етти. Ол Бухара қарақалпақларының бир бөлегин ата журт – Шымбай этирапына көширип әкелиўге басшылық қылды.

Құлшыбийдиң қарақалпақлардың бир бөлегин Хийўа ханы сорамына көширип әкелиўге басшылық етиў ўақыясы халық аўзындағы шежирелерде сақланып қалыўының өзи бул көштиң әҳмийетин билдиреди. Халық шежиресиниң билимданы Әмирлан Сейдин бул ҳаққында былай жазады: «Жергиликли турғынлардың «Жер теңселгендей көп халық келди» дегенине қарағанда, бул көштиң изи бирнеше айлар, хәтте жыллар бойы даўам еткенлиги хәм алты арыстың жайыла қонысланғанлығы ҳақыйқатлыққа туўра келеди. «Көш көликли болсын» дегендей, бул көш бурынғы көшлердей жупыны емес, айрықша сән-салтанаты менен келген, көргенлерди таңландырған «қарқаралы көш» болған. Мәлим болыўынша, улыс ағасы Құлшы бий

¹ Наўайы педагогикалық институты еркин излениўшиси

басшылығында көшип келген елдер Ақжағыс қарақалпақтары менен де, Арал қоңыраттары (араллылар) менен де тығыз байланыс орната баслаған. Уллы көшти басқарып келген улысбасы (Құлшы бий – М.Ш.) Хийўа ханы менен Қарақалпақ жери ортасындағы шегераны анық белгилеп, «Майлышеңгел» деген жерден берги жағын «Созақ сорамы» деп жар урдырған. Созақ – қарақалпақтардың ерте заманлардан берли айтылып киятырған тийкарғы шежирелик атамасы [1, 10-11]. Демек, бул исте, яғный қарақалпақтардың көшип қонысланыўында Құлшы бийдің хызметі сөзсиз уллы.

Бул тарийхый ўақыялар ҳаққында мағлыўматларды Хийўа ханы сарай жазыўларынан да табыўға болады. Бирақ жазыўшы сол тарийхый ўақыяларды қалай болған болса, солай сўўретлеўди нийет етпеген. Тарийхый көш ўақыялары фонында оған қатнасыўшы адамлардың тәғдири, олардың айырымларының өтмиши менен бүгингисин қоса сўўретлеў арқалы тийкарғы қахарманлар хәм персонажлардың образын жарата алған. Көркем шығармаға қойылатуғын тийкарғы талап та усы. «Бизге белгили, роман орайында инсан тәғдири турған ҳалда ол толық мақсет емес, романлық қахарман дўньяны көркем таныў, дўнья ҳаққындағы, оның сол ўақыттағы ҳалаты ҳаққындағы биргеликтеги көркем концепцияны пайда етиў хәм сәўлелендириў қуралы. Усыған көре, әдетте романлық қахарман – өз мухитине сыймай атырған, мухит пенен қарама-қарсылыққа кирискен, изленип атырған шахс сыпатында белгили болады» [2, 114-115]. Құлшы бий де өз дәўириниң алдыңғы, прогрессив көзқарастағы адамларының бири еди. Ол өз дәўирине тән болған тәртип-қағыйдаларды өзгертиўге умтылды. Халықты аман алып қалыў, олардың абадан жасаўы ушын өзин жуқўапкер санады. Усы көзқарастан алып қарағанда романның бас қахарманларының бири Құлшы бийдің образының жасылыўына баҳа бериў пүткил романға баҳа бериў есапланады.

Құлшы бий тарийхый шахс. Ол өз дәўиринде өзиниң сиясий көзқарасы менен, ақыллы, устағанлы бий сыпатында (жоқарыда Әмирлан Сейдинниң шежиресинде көрип өткенимиздей) заманластарының хўрметине ийе болған болса, дәўирлер өтип те, тек өзи атақлы бий болып қалмастан Ережеп Ағабийдің әкеси сыпатында да қарақалпақ халқының тарийхынан ылайықлы орын алды. Солай екен, романда Құлшы бий образын жасаў жазыўшы ушын үлкен жуўапкершилик жүклегени белгили.

Романның биринши китабында да, екнши китабында да Құлшы бий образы орайлық орынды ийелейди. Халқымыздың Бухара қарамағында болған өмири өзиниң еслеўлери арқалы сўўретленеди. Бул да жазыўшы тәрeпинен қолланылған көркем усыл. Қахарманның өзиниң еслеўлеринде оның образы ҳәрекетте, басқалар менен диалогларында жасалады. «Персонажлар өзиниң ислеген ҳәрекетлери (биринши гезекте усылай), сондай-ақ өзин ушлап тутыўы и сәўбетлеринде (себеби адам ненидур ислеўи ғана емес, бунда ол өзин қалай ушлап тутқаны әхмийетли), оны қоршаған жақынлары (соның ишинде персонажға тийисли затлар да), ойлары, сезимлери, умтылыслары менен сыпатланады» [3]. Демек, Құлшы бий де романда актив ҳәрекет етиўши персонаж екени түсиникли.

Құлшы бий менен көш шексиз саҳраның бир қолтығында қасқырлардың шабыўылына тап болған таңда ушырасамыз. «Құлшы бий қырық бес жаслар этирапындағы, узын бойлы, қайыңнан келген, қыпшақларға тән сары сынлы, көк көзлери тигилип қарағанда өңмениңнен өтип кететуғын өткир, ҳәрекетлери салдамлы, алдын ойлап, ойлағанларын кеўлинен өткерип, қайсы сөзди айтыў кереклигин таңлап айтатуғын, минези жайдары, тез ашыўланбайтуғын адам еди» [4, 17]. Бул Құлшы бийдің портрети. Жазыўшы бийдің деталласқан портретин (қырық бес жаслар этирапындағы, узын бойлы, қайыңнан келген, қыпшақларға тән сары сынлы, көк көзлери тигилип қарағанда өңмениңнен өтип кететуғын өткир), психологиялық портретин (ҳәрекетлери салдамлы, алдын ойлап, ойлағанларын кеўлинен өткерип, қайсы сөзди айтыў кереклигин таңлап айтатуғын, минези жайдары, тез ашыўланбайтуғын адам еди) де исенимли жасай алған. Портреттиң бундай бирлескен формасы оқыўшыға психологиялық тәсир жасайды. Бир елди узақ жолға сапарға алып шыққан Құлшы бийдің ҳәр бир ҳәрекетти оқыўшыда исеним оятады. Тарийхый қахарманлардың образын жаратыўда портрет жасаўдың бундай усылын қолланыў шынында да әхмийетли.

Буннан кейин Құлшы бийдің ойлары арқалы қыпшақтардың, улыўма қарақалпақтардың тарихына экскурс жасалады. Бул қатарлар арқалы жазыўшы қарақалпақтардың XVI-XVIII әсирлердеги жасаған географиялық орны, олардың басқа халықтар менен болған қарым-қатнасықтары, болып өткен урыс ўақыялары ҳаққында тарихый ҳақыйқатлықты ашып береді. Құлшы бий «шарўаға жайлы, булақтары менен суўлы қудықлары мол Ақсуўаттағы мекеннен аўылын алып, урыларша түн жамылып көшиўине» себепши болған Торықасқа екенлигин қайта-қайта ядынан өткереди. Аттың басқа атларға усамайтуғын белгилерин, оның жүйриклигин ықлас пенен еслеп отырады. «Әх, бул дүньяның ғаўасаты көп екен-дә! Бир бийеден туўылған қулыннан ержетип ат болған, бир Торықасқа қаназат аттың себепинен басланған жәнжелдің аяғы қан төгиспеге апарып, бир арыс елди ханға жаманатлы қылады, деп ким ойлаған...» (18-бет). Құлшы бийдің ишки ойлары, монологы оның образын, ишки дүньясын, характерин ашып бериўге имкәният жаратады. Құлшы бий аналитик ойлаўға бейим, ол өткен өмиринен сабақ алыў да өткендеги базы бир ислерди анализ қылыў уқыбына ийе. Демек, автор бас қахарманның характерин ашып бериў ушын оның монологларынан өнимли пайдаланған.

Хәр бир романның бас идеясы ондағы ҳәдийсе-ўақыялардың барысынан, персонажлардың қыймыл-хәрекеті, көзқарасынан қәлиплесип барады. Бул романда да автор бул ўазыйпаны Құлшы бий арқалы шешиўге ерискен. Құлшы бий шексиз сахрада киятырып өткен өмирин еслеўге ўақыт табады, әлбетте. «Тағы да көз алдында, көзлеринде көк аспан тынып қалған, маңлайдағы қасқасы жулдыздай жарқыраған, жаныўар торықасқа пайда болды. Аўа. Аўыпталып көшиўге себептиң басы сол аттан басланған еди, жаныўар» (19-бет). Жумысымыздың биринши бабында Бухаралы қарақалпақтардың Шымбай этирапына көшип қонысланыўының тийкарғы себепшиси ат екенлигин, бул жазыўшының концепциясы екенин айтқан едик. Усы концепцияны Құлшы бий арқалы тастыйқлаўы және де исенимли шыққан.

Құлшы бий Бухара әмирлиги аймағында әдеўир абройға ийе ел басшысы болды. Ол әпиўайы бий емес, ел басшысы еди. Буны Бухара әмири Шахмурат әмир Кенимехтағы жазғы шәрдересинде Құлшы бийди қабыл еткенінде көриўге болады. Әлбетте, әмирдің тийкарғы мақсети өзиниң пухараларын көбейтиў, усы арқалы әмирликти күшейтиў. Усы мақсетте Құлшы бийди пинхамы қабыллап, оннан Сыр бойы қарақалпақтарын әмирликтиң қарамағына көширип әкелиўди илтимас қылады, оған сый-хүрмет көрсетеди. Демек, Құлшы бий Сыр бойы, Миянкөл этирапы, Қоқан этирапында жайылып жасап атырған қарақалпақтар арасында абройы күшли, оларды айтқанына көндире алады. Құлшы бийдің бундай аброй ийеси екенлиги Сыр бойы қарақалпақтарын Бухара әмирлиги аймағына көшип келиўге көндириў ушын қонаққа барғанда да анық көринеди. Жаңаберген бий басшылығындағы Сыр бойы қарақалпақтары Құлшы бийди жыллы күтип алды, сый-хүрметти жоқары дәрежеде көрсетти, қонаққа өз алдына отаў тикти хәм Бухара әмирлиги аймағына көшип барыўға разылығын билдирди.

Құлшы бийдің образы роман сюжети барысында еле де ашыла береді. Ол үлкен абройға ийе, батырлықтан да қуры алақан емес ел басшысы болыўы менен бирге адамларға қайырқом, мийримли де еди. Мәселен, алыс Жаңадәрья бойы еллеринен тәғдир тақазасы менен Миянкөл этирапына келип қалған Тағаберген сейиске ғамхорлық көрсетеди, оны өлимнен аман алып қалады.

«Көлеңке жуўап бериўдин орнына ыңырсып қойды.

- ✓ Жарадар қусайды!
- ✓ Жора, жарадармысаң?

Көмек керек еди. Еки жигит еки жағынан қолтықлап сақшылар өжиресине алып кирди.

- ✓ Хәзир қандай көмек керек болса көрсетиң, тоңып қалған көринеди. Хәллендириң. Азанда не болғанын өзинен билермиз, - деди бий» (65-бет).

Бул оның узақты көре алыў қәбилетин де аңлатады. Соңынан Тағаберген Торықасқаны сейислеп, қаназат ат қылып шығарады, ат нешше тойларда бәйгиден озып келип бийге аброй алып келеди, сейис бир өмирге бийге садық хызмет етеди. Усы торықасқаны урлап кеткен

урылар услап әкелініп жазаланар пайытында да кең пейиллік көрсетеді, оларды жазаламайды. «Сол сапары урыларды жазаға тартып, жәбірлемегенін еслеп, күні бүгін өз-өзіне қанаатланды. Қайсысы қандай гүна қылса да екі аяқлы адам, бәрибір бір алланың бендеси» (27-бет).

Құлшы бий өз дәуірінің сиясатшысы. Ол өз сәубетлесінің қандай қыялда отырғанын сезе билетуғын сыншыл да. Торықасқаны уу бергизіп өлтирткен Төлемисти Тағабержен сейіс өлтиріп қойғаннан кейін Қожамияр бий Құлшы бийден өш алыу үшін Бухара әмири Мирхайдардан пайдаланады. Түрлі сауға-сәлемлер, арадан өткен ески гәплер менен әмирдің Құлшы бийге деген ызасын қозғап оны өз тәрәпине аударып алады. Құлшы бийдің иниси Шахшахты сарайға алдырып гиреуге услап турыуға да көндиреді. Әмир инисин азат қылыуды соранып барған Құлшы бийдің өтинішин орынламайды. «Әмир жас хәм тәжірийбесиз, оның үстине әмирлік пууына мәс еді, сол ушын шамасы қыпшақлар бийине, әсиресе, жауынгер қыпшақларға исенбейтуғынын, рети келсе үстилерине әскер тартып, жазалаудан қайтпайтуғынын тәжірийбелі бийге сездіріп алды» (166-бет). Бул Құлшы бийдің хәр қандай кеуілсизлікті алдын ала көре алыу қәбилети еді. Усы көрегенлік өзі басқарған елді залым зулымынан аман алып қалды. Себеби, бул дәуірде Қоқан ханлығы менен Бухара әмирлиги ортасында кескинлік күшейген, екі тәрәп те әскер жыйнап бир-бирине хұжимге өтиуге таярланып атыр еді. Құлшы бий Қоқан ханлығының әскери сыпатында келетуғынлар да Сыр бойынан ол жерге көшип барған қыпшақлар екенін билер еді. Өзине ашықтан ашық исенімсизлік билдірген жас әмирдің тәрәпинде турып урысса қаналаслар бир-бирін қырғынға ушырататуғынын сезген Құлшы бий елин Ата журтқа қарай баслады. Демек, автор бирінши кітаптың өзегі есапланған көш ұақыяларын тийкарлап беріу менен бирге Құлшы бийдің сиясий искерлигин де аңлата алған.

Құлшы бийдің сыншыллық қәбилети Айдос бийге берген бахасында да көринеді: «Мәгар ол өзимшилликдур? Бәлки мәнмеликдур? Бәлким өз күш-қүдиретине деген шексиз исенімдур? Яки жауызлық па екен? Я салтанатқа, бийликке умтылыу жолында хеш нәрсени аямайтуғын, өз мәпи ушын жақсылықты, мийрим-шәпәәтти курбанлық етип жиберіуден тайынбайтуғын нәпси бәлесидур?

Құлласы ол кисінің ишки әлемін түсиніп алыу қыйын екенлиги көпти көрген Құлшы бийге аян болды.

«Ең қыйыны қәхәри қатты. Оннан аулағырақ жүрген макул», деген пикирге келді» (256-бет).

Бул жерде жазыушы Құлшы бийдің сезгирлигин, сыншыллығын сүүретлеу менен бирге Айдос бийдің портретін де Құлшы бийдің нәзери менен жасағанын көріуге болады. Құлшы бий Айдос бий тулғасында жасырынып атырған күш-қүдиретти, басқалардың ылғауы қыйын болған сырды көре алды. Ол Айдос бийге сиясий сыпатлама да береді. «Түркистаннан көшкен, киши жүзден көшкен қарақалпақлардың ата журтқа келгенлерін бирлестирген усы адам екен. Әлбетте сол, басқа ким болар еді? Төрәмурат усап өз алдыма салтанат дүземен дегенде не болар еді? Әлбетте, қан төгилер, ел бүлинер, өзі бөлине-бөлине азайған халық тағы азаяр, сөйтип тоз-тоз болып кетпесін ким билген? Жаңадәрьядан он мың үйлі қарақалпақты бир түгін түсирмей көширіп келгени ше?» (255-бет). Егер Құлшы бийдің прогрессив көзқарасы болмағанда Айдос бийге баха бере алмас еді. Жазыушы усы сыпатлама арқалы қарақалпақлар тарийхында үлкен орын тутқан екі ел басшысына да баха бере алған. Олардың образларын толықтырған.

Құлшы бий ел басшысы, халық тәғдири ушын жууәпкер адам. Романда оның бул хызметлери де исенімлі жаратылған. Көштиң аса шығынларсыз мәнзилине жетіп алыуы көп жағынан Құлшы бийдің басқарыу қәбилетине байланысly болды. Дүздің жабайы аңларынан, әсиресе, қасқырлардан малларды аман алып өтиу ушын қоныуға жай таңлау (дөгереги ашық бийиклікті таңлайды), адамларды, малларды шөлден аман алып өтиу ушын қақ суулары мол жерден жүриу, қақ суу таусылып қалғанда суу шығады-ау деген жерден қудық қаздырыу ұақыялары Құлшы бийдің образын және де толықтырады. «Кешке қарап екі қудықтан шөлиркеген маллар

суўғарыла баслады. Алланың мәрхаматын қараң, қудықлардан суў алынған сайын азайыўдың орнына қайта гүмбирлеп, көбейип барар еди. Ертеңги таң атаман дегенше көштиң суў ишпеген малы қалмады.

Көш «Қоңырдың қудығы»нда бир-еки қонып, хәлленип алды. Оның жанында «Таңжар қазған» атлы екінши қудық та пайда болған еди» (188-бет).

Құлшы бийдің кең сиясий көзқарасқа ийе бий екенлиги оның Орынбай бий менен сәўбетинде Кегейли каналына көпир салыў, мектеп салыў, базарды қайта көрип шығып тәртипке салыў, хәр бир саўда орнын өз алдына бөлип бериў керек деген пикирлеринен де көриўге болады. Кегейли каналына көпир салынды. Базарды адамлар ушын қолай, хәр бир кәсип ийесин хәм олар ислеп шығаратуғын өнимлерди сататуғын орынларды да өз алдына бөлип орналастырыўды Құлшы бийдің баласы Ережеп бий әмелге асырады. Құлшы бийдің прогрессив көзқарасы шашаў жайласқан аўылларға суў апарыў процессинде еле де анығырақ көринеди.

Әмиўдәрьядан саға алатуғын Кегейли каналы Шымбай, Кегейли этирапын суў менен тәмийнлейтуғын еди. Каналдан аўылларға суў апарыў ушын жаплар жеткиликсиз, барлары да жылда қазылмағанлықтан батыл болып қалған. Бул нәрсе аяқта жайласқан аўыллардың егинине суў апарыўда қыйыншылық туўдырды. Тез-тез суў үстинде жәнжеллер келип шықты. Хәттеки, усындай жәнжеллерде биреўлердің майырылыўы, өлип қалыў жағдайлары да ушырасты. Жаптың сағасын қай жерден алыў керек, оны қай тустан қазып апарыў керек дегенге сыяқлы сораўлар үстинде де жәнжеллер келип шықты. Хәр ким өзиниң аўылының үстинен жап қазыўды қәлер еди. Құлшы бий усындай жағдайда да жол тапты. Жердің ойлы-бәлентин билетуғын, қай жерден саға алып, жапты қай жерден жүргизиў керек екенлигин билетуғын Абуталип мурап Қарабайлы каналының қазыўынан босамады. Сонда Құлшы бий баяғы Таңжарбай қудықшының баласы Орынбайдан жаптың орнын көрсетип бериўди сорады. Сондай-ақ усы орында белгилеп кететуғын бир жағдай – автор Құлшы бийдің образын толық жаратыў ушын диалогларды мақсетли пайдаланады. Құлшы бийдің қайсы диалогын алып қарасақ та оның ойларының тынық, пикирин сәўбетлесине дәл жеткере алыў уқыбына ийе екенін көремиз.

- Жап Кегейлиден саға алып, бизиң аўылдың тусынан өтип, арқаға Теңгешашқанға шекем қазылыўы керек.
- Болыпты. Қашан кирисемиз?
- Тап бүгиннен баслап... Қай жерден қазыўымыз кереклигин көрсет. Қазыўды баслай берейик...
- Онда маған бир неше жигит, бир неше арба қада керек.
- Хәзир етемиз, барлығын.

Орынбай ең алды менен шәхәрдің өринен жаптың саға алатуғын жерин белгиледи. Жанындағы жигитлердің бирине:

- Қада әкелип, мына жерге көмиң, - деп буйырды. Соң арқа тәрәпке адымлап жүре берди. 40-50 қәдемнен соң иркилди. Аяғы менен жерди тепкиледи.
- Көмиң қаданы!» (272-273-бетлер).

Егислик жерлерге суў жеткерип бериў халықтың ашлыққа ушырамаўы ушын бирден-бир жол еди. Бул ушын тийисли жерден саға алып, тийисли жерден жап қазыў өз алдына мәселе болды. Буны өз заманластарынан гөре бир қәдем алдырақ жүретуғын Құлшы бий сезді хәм бул иси менен келешек әўладтың да ғамын ойлады. «...арадан әсирлер өтеди, суў жолын дурыс таңлаған мураптың атын әўладлар умытып кеттидағы, бирақ сол пайытлардың атын сақлап қалған «Тағжап» егислик майданларды бийминнет суўландыра берди.» 9273-бет) Мине, Құлшы бий образын жасаўдағы бул сыпатлы белгилер арқалы автор Құлшы бийге тарийхыйлық сыпатларын сиңдирген. Сондай-ақ Құлшы бий қыйын-қыстаў жерлерден жол таўып кете алатуғын тапқырлық қәсийетлерге де ийе. Сонлықтанда жер даўы, суў даўы, мал даўы, жесир

дауы сыяқлы өз дәуиринде шешилиуі қыйын болған мәселелерди де өзиниң жоқарыдағыдай қәсийетлери арқалы биймәлел шеше алған. Мәселен, қытай урыуының бир тайпасының жигитлери менен екінши тайпасының жигитлери арасында суу мәселеси бойынша дау келип шығады, изи үлкен төбелеске айланады. Биреулериниң қолы сынады, екіншилериң басы жарылады. Өзлериниң рууы бийлеринен жетерлише төрелик болмағаннан кейин олар Құлшы бийге келеди. Құлшы бий еки тәрәпти де тыңлап көрип: «бас жарылса – бөрк ишинде, қол сынса – жең ишинде» деген, өз жарасы өзинде питип кетер иншалла, деп дауды шешип береді.

Құлшы бий әдилликти қоллайтуғын, бул жолда хәр қандай қәуип-қәтерге де тикке бара алатуғын адам. Соның менен бирге ол хәзирги түсиник пенен айтқанда демократ. Егер адамлардың тәғдирине байланыслы болса өз дәуириниң айырым дәстүр-қәделерин де бузып жибере алады. Мәселен, Қоңыратлы қазақ жигит араллы байдың қызын алып қашып келип Құлшы бийден жәрдем сорайды. Өзиниң бул исин қыз бенен бир-бирин жақсы көретуғынлығы, бирақ қызды өзи жақсы көрмейтуғын Шоқай бий улына узатпақшы болғанлығы менен түсиндиреди.

- ✓ Алып қашқаның ким дегенниң қызы еди?
- ✓ Ғайыпназар байрошы деген араллының қызы, - деди жигит. Төремурат суфийдиң алыс ағайинлери, деп еситтим.
- ✓ Төре бийдиң бе?
- ✓ Ие, кешеге шекем Қоңырат әкими еди, ол.
- ✓ Төре бий менен Шоқай бийге исин түсип турған болса дадыңды аллаға айтасаң ба?
- ✓ Сол ушын да өзинизден қолдау тилеп келдим.

Құлшы бий Сейтмуратты шақырып, қашқынларды атхана жанындағы үйлердиң бирине орналастырып, хәллендириуді тапсырды» (220-221-бетлер).

Жоқарыда атап өткенимиздей бул бириншиден, Құлшы бийдиң әдиллигин, мәртлигин көрсететуғын сүүретлеулер болса, екіншиден оның халық арасындағы абройын да аңлатады. Басқа журттан көшип келгенине салыстырмалы түрде көп уақыт болмаса да ол усындай мәртебеге ересе алды. Ең баслысы халық оған исенди.

Құлшы бийдиң характеринде биз жоқарыда санап өткен сыпатлар менен бирге мийирманлық, кеули бослық белгилери де бар: «Ақшам атханаға бийдиң өзи келди. Балсарыға қалай жүриуді, Ақсууатқа барған соң қайтпаған болса Бектемирге, егер ол болмаса кимге жолығатуғынын, атты кимге тапсыратуғынын түсиндирип хәк жол тиледи. Балсары бийдиң аяғына жығылып, миннетдарлық билдирди, ал келиншек бийдиң қолын сүйгенде жүзинен сорғалап турған ыссы көз жаслары бийдиң бармақларына тамып-тамып кетти.

- Өле-өлгенше сизиң атыңызды атамның атының орнына тәкирар-тәкирар айтып жүремен, - деди сыбырлап. Алла сизди өз панайында асырағай, қәдирдан атам.

Кеули бузылған бий келиншектің маңлайынан сыйпалап:

- Жолларың болсын, - деп сыбырлады» (221-бет).

Құлшы бий образы усындай қурамалылығы менен өзгешеленип турады. Қарсыласын қорқытып таслайтуғын батырлық та, қаталлық та, сәубетлесин албырататуғын шешенлик те, тууры сөзлик те, әдиллик те, мийирбанлық та, узақты көре билетуғын сиясий көзқарас та, ақыллылық та, салдаманлық та бойына жәмленген бул ел басшысы сөзсиз өз дәуириниң озық ойлы сиясатшысы болды. Автордың романда мақсет еткен тийкарғы концепциясы – ХІХ әсирде қарақалпақлардың өз алдына ханлық дүзиу, усы арқалы миллетти миллет сыпатында сақлап қалыу идеясын әйне, Құлшы бий образы арқалы береді. Құлшы бийдиң портрети, яғный сыртқы пишими, жүрис-турысы, қыймыл-хәрекетти оның ишки дүньясы – характери менен сәйкес келеди. Автор буны жоқарыда көрип өткенимиздей Құлшы бийдиң диалогларында хәм монологларында, қол-аяғының хәрекетлеринде, жүзиниң кубылыуларында көрсетип берген.

Пайдаланылган әдебиятлар:

1. Сейдин Әмирлан, Уллы көшти басқарған улысбасы. Нөкис: Avangard, 2021.
2. Қуроноу Д. «Адабиёт надир» ёки Чўлпоннинг мангу саволи. Ташкент: Zarqalam, 2006.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. Москва: Высшая школа, 1999.
4. Каримов К. Ағабий. Нөкис: Билим, 2013.

